

Posebno je pitanje u tom planu je o ženskim školama kojim je mnogo pomagala Rusija.

Knjiga završava detaljnom bibliografijom, te kazalima geografskim i imenima, što je postalo normalno za našu znanstvenu istraživačku literaturu, a što je i glavna karakteristika Tepičevog rada.

Ivan Očak

DRAGUTIN PAVLIČEVIĆ, HRVATSKE KUĆNE ZADRUGE I. (DO 1881)
Biblioteka znanstvenih radova Sveučilišne naklade Liber i Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb 1989.

Selo je bilo, a i danas je, najsigurnije mjesto generacijskog preživljavanja a i čuvanja tradicija. Na našim prostorima, pošto se je već pred desetak godina pokazalo, da je naša industrijalizacija strukturno promašena, ponovno su se istraživači, zbog zanimanja javnosti, počeli okretati selu i njegovim očuvanim, ali i iščezlim vrijednostima. U toku te pojave izašle su do sada tri knjige (Dr *Dunje Rihtman-Augustin* »Struktura tradicijskog mišljenja« (Zagreb 1984. Izd. Školske knjige); knjiga *Ognjeslava Utješenovića Ostrožinskog* »Kućne zadruge Južnih Slavena. Spomen-spis radi osvjetljavanja narodnog poljoprivrednog porodičnog uređenja srpskog i hrvatskog naroda«, (Zagreb 1988. Izd. Školske knjige), koja je prijevod 1859. u Beču objavljene knjige, i knjiga dr *Marijana Maticke* »Agrarna reforma u kolonizacija u Hrvatskoj 1945—1948« (Zagreb 1990. Izd. Školske knjige i Stvarnost) i sve su izazvale veliku pažnju.

S velikim interesom — kako potvrđuju promocije u Zagrebu i u Voloderu — dočeka je i knjiga dr Pavličevića, kao prvi dio trilogije o hrvatskim kućnim zadrugama, budući da je autor zamislio da prati razvoj zadruge od polovine devetnaestog stoljeća pa do drugog svjetskog rata. Pojavom ove knjige upotpunjena je jedna velika praznina u objašnjavanju gospodarstvene strukture našeg sela, jer zadrugama većina naših agrarista u prvoj polovini dvadesetog stoljeća nije više posvećivala gotovo nikakvu pažnju. Naime, već na prijelazu stoljeća klasična forma hrvatske kućne, a i krajiške zadruge, smatrala se je preživjelom, pa ako se je i govorilo i pisalo o zadrugama, forsirane su specijalizirane kreditno-nabavljачke ili proizvođačke zadruge Reifeissenovog ili Schultzeovog tipa, a stare kućne zadruge spominjale su se samo sporedno ili nikako (*Đuro Kuntarić*, Zadrugarstvo, Slav. Požega 1939; 120 godina poljoprivrednog zadrugarstva Hrvatske (1864—1944—1984), Zagreb 1984; Sto godina poljoprivrednog zadrugarstva Slavonije i Baranje (1883—1983), Osijek—Lovas 1983 itd.).

Prva knjiga dra Pavličevića o hrvatskim kućnim zadrugama obuhvata razdoblje od 1848 godine — kada je ukinut stari kasnofeudalni poredak i najavljeno prestrukturiranje društva prema građanskim društveno-ekonomskim osnovama — do 1881. kada su stvaranjem jedinstvenog teritorija sjeverne Hrvatske spajanjem građanskog i vojničkog dijela stvoreni temelji jednog šireg tržišta i napušten autarhični privredni osnov svakog dijela.

Pavličevićeva knjiga je podijeljena u više dijelova. Ovim dijelovima prethodi jedan kraći historiografski uvod u kojemu je navedena najrelevantnija literatura o zadružnom pitanju pri čemu treba istaknuti da je čitav Pavličevićev rad koncipiran tako da se u okviru problemskih i kronološki-problemskih dijelova vraća na literaturu i radove koji su nastajali iz praktične potrebe, te tom prilikom daje i njihovu kričku ocjenu i ugrađuje ih u problemsku strukturu svog rada.

Ključnima, tj. najvažnijim dijelovima, mogu se nazvati prvi i drugi dio. U njima se objašnjava pojam zadruga i ukazuje na razlike između hrvatske kućne zadruga i krajiške kućne zadruga, koji tip je autor također proučavao (*D. Pavličević, O problemu krajiških kućnih zadruga: historiografsko-kritički osvrt. — Vojna krajina, povijesni pregled — historiografija — rasprave. Zbornik radova, Zagreb 1984. str. 141—160; Isti, Pokušaj tipizacije kućnih zadruga — Naše teme, XXXIII, 1989. br. 10, 2653—59*), što je vrlo bitno, jer se poslije 1881. ova problematika mora i može proučavati samo kao jedna cjelina u okviru Hrvatske i Slavonije. Već u prvom dijelu Pavličević se osvrnuo na razne teorije o nastanku i starosti kućnih zadruga o pojavama idealizacije zadruga i ruskih općina — »mira«, koje su smatrane gotovo isključivo slavenskim institucijama, te ukazuje da su u prošlosti postojale zadruga i na neslavenskim područjima na određenom stupnju društvenog razvoja, te da prema tome nisu samo slavenska specifičnost. Svakako da možda kod niti jedne teme o selu ne postoje tako oprečna mišljenja kao o zadrugarstvu.

U drugom dijelu, koji također ima općeniti karakter, Pavličević je dao vrlo uspio pokušaj sistematizacije i klasifikacije kućnih zadruga, gradeći svoju teoriju na osnovama Vasilja Popovića iz 1921. i 1922., i proširujući ju novim saznanjima. Na brojnim primjerima iz književnosti i etnologije razradio je zaključke o njihovoj veličini i strukturi. O zadrugama su pisali i Šenoa i Bartol Kašić i Antun Reljković, dok je Milivoj Vežić prikupio još 1880 sve zakone i naredbe o zadrugama u posebnom zborniku. Vrlo živ interes za naše zadrugarstvo iskazivala je i svjetska znanost i kultura što potvrđuju ne samo brojna svjedočanstva stranih pisaca i putopisaca već i radovi marksista, a posebice Marksa, o čemu je svojedobno pisao Drago Roksandić priređujući za štampu Utješenovićev prijevod o kućnim zadrugama.

Treći, četvrti i peti dio knjige čini analitički prikaz razvoja zadružnog pitanja od 1848 do 1881. dakle u prjelaznoj fazi od napuštanja kasnofeudalnih i formiranja kapitalističkih odnosa u Hrvatskoj. U trećem je obuhvaćeno vrijeme bana Josipa Jelačića i vrijeme neoapsolutizma. Iako je u toku građanske revolucije 1848. izrađen nacrt Krajiškog ustava intervencijom Jelačića su 1850. zabranjene sve diobe zadruga dok se ne donesu posebni zadružni zakoni, pa je time zaustavljeno ne samo proletariziranje sela i zadrugara već i usporena modernizacija koja se uskoro zatim provodi odozgo iz Beča. Pavličević je detaljno obradio razdoblje neoapsolutizma prikazom ankete »Gospodarskog lista« iz 1850. koja, kao i anketa Antuna Radčića četrdeset godina kasnije, sadrži više temeljnih pitanja o problemima sela. Prikazana su shvaćanja istaknutih ličnosti hrvatskog javnog i kulturnog života o zadružnom pitanju (Mojsija Georgijevića, Milutina Baltića, Franje Žužela, Mirka A. Vinkovića i drugih), a posebno težište je stavljeno

na Utješenovićeve napise o zadrugama i na reakcije na izlazak njegove bečke knjige, koje su bez izuzetka sve bile pozitivne.

Od 1861. do 1867. Hrvatski je sabor nastojao autonomno i odozdo riješiti zadružno pitanje ustavnim putem, pa je to i sadržaj četvrtog dijela. U razrešenje ovog problema, koji se pokazao izuzetno kompliciran i slojevit, uključila su se najistaknutija imena političkog i gospodarskog života Hrvatske. I dok su se jedni zalagali za ubrzanu slobodnu diobu zadruga radi što hitnijeg uključivanja građanske Hrvatske u svjetsku trgovinu kroz akumulaciju kapitala (barun Lazar Hellenbach, ali i sisački gradonačelnik Franjo Lovrić pored ostalih), drugi su zstupali usporeno dijeljenje. Međutim iz posebnog »Iskaza o zadrugah« iz 1861. — koji je Pavličević objavio u okviru ovog dijela — vidi se, da je proces podjele kućnih zadruga već silno uznapredovao. Međutim do razrešenja zadružnog pitanja usprkos četiri nacrtu Osnove zakona za uređenje zadruga nije tada došlo, jer su sporna pitanja, kako su to pokazale diskusije u Saboru i napisi u štampi, bila suviše krupna, pa je Utješenović kao dvorski savjetnik ukinuo 1862. saborsku osnovu »o uređenju zadrugah« iz 1861., jer se radi o predmetu »koi duboko zadire u blagostanje i u budućnost seoskog pučanstva«, a osobito se je bojati da u slučaju prodaje zadružnog imanja na dražbama e dođe do nemira na selu. Mislim da Pavličević ispravno zaključuje da se dubinski radilo o očuvanju hrvatske autonomije i posebnosti, budući da drugi narodi Habsburške monarhije nisu imali zadružnih ustanova.

Vrlo teške prilike od 1862 do 1881. obrađene su u petom dijelu. U prvom vremenu, sve do 1867., zadružno pitanje nije u prvom planu, da bi nakon toga kroz liberalističko, ali i unionističko nastojanje dijela građanstva i upravnih vlasti krenulo ubrzanim koracima k svojem razrješenju. Međutim u tom vremenu su bile prilike još zamršenije. Dolaskom unionista na bansku stolicu promijenio se je i njihov odnos prema selu, jer od zastarjelih i slabo produktivnih kućnih zadruga nije bilo moguće utjerati nove poreze. Budući da prednagodbeni Sabor nije u vremenu od 1865 do 1867. uspio doraditi zakone o zadrugama i zemljišnom rasterećenju, započela je nakon sklapanja Nagodbe živa diskusija između narodnjaka i unionista u štampi. Diskusija je bila presječena donošenjem Zakona 1870, da bi se uskoro zapazili veliki nedostaci ovog zakona izraženi kroz nezadovoljstvo seljaka zbog djevojačkog prava na zadružne nekretnine, »grunta« kupljenog poslije 1848, te zbog podjele stoke po lozama a ne glavama. Sva ova sporna pitanja našla su svoj odraz u seriji članaka odvjetnika Šime Mazzure i narodnjaka Mate Mrazovića u saboru, pa je 1972. zaustavljeno dalje dijeljenje zadruga. Zadružno pitanje u doba Mažuranićeve modernizacije (1873—1880) obrađeno je u posebnom poglavlju ovog dijela knjige. Radi se na novom zadružnom zakonu, ali se podjela zadruga na terenu nastavlja kroz tajne diobe. U tom je vremenu Hrvatski sabor pokazao izuzetnu aktivnost oko rješavanja pitanja u liberalnom duhu. Po zadružnom zakonu od 3. ožujka 1874. žene su dobile ista prava kao i muškarci, ali samo prema stanju iz 1870. godine, dakle prema prilikama u vrijeme donošenja prvog zadružnog zakona. Prema analizi Frana Vrbanića, odličnog statističara i demografa, zadružni zakoni od 1870 i 1874. imaju ista temeljna načela i aktiviraju razvrgnuće seoskih zadruga te otvaraju slične probleme. Zbog kritike u *Obzoru*, a i u *Narodnim novinama* trebalo je i ovaj zakon doraditi, pa je 1877 dopunom Zakona raspolaganje idealnim dijelom

bilo dopušteno tek nakon razvrgnuća zadruga. Iako Pavličević više puta ističe da proučavanje krajiških zadruga nije predmet njegove teme u poglavlju »Kućne zadruge u bjelovarskoj županiji od 1871 do 1881« obrađuje kućne zadruge na području dijela bivše Križevačko-đurđevačke pukovnije, odnosno na terenu koji je postao Bjelovarska županija i na kojem prostoru se kroz posebno zadružno zakonodavstvo nastojalo unificirati ovo zakonodavstvo za civilnu i vojnu Hrvatsku, do čega poslije 1881. neminovno i dolazi. Između ovog poglavlja i poglavlja o zadružnim diobama u doba agrarne krize od 1873 do 1880. ubačeno je poglavlje sa statističkim podacima o zadrugama i njihovim diobama, pa je ono na neki način neuočljivo s obzirom na cjelinu i mislim da bi bilo bolje da je statistički prikaz zadrugarstva kroz čitav period (eventualno do prvog svjetskog rata) dan u posebnom djelu, a ne ovako po segmentima kako je postupio autor. Raspadanje zadruga je — kako je s pravom više puta istakao autor, a to je isticao i poznati ekonomski pisac dr Rudolf Bićanić »proces dugog trajanja«. To je istovremeno i vrlo komplicirani društveni proces koji zadire u egzistenciju većeg broja ljudi, pa se i zadrugarstva stanovništvo u krajevima ekstenzivnog gospodarenja, a osobito u predjelima gustih šuma i močvarnih krajeva uz rijeke, teško odricalo.

U šestom dijelu objavljen je izbor najvažnijih normativa i mišljenja o zadružnom pitanju od 1699 do 1880. koji se može proširiti primjerima koje je objavio *Bogdan Stojsavljević* u »Povijesti sela. Hrvatska — Slavonija — Dalmacija 1848—1918.« (Zagreb 1873. Izd. Prosvjete).

Na kraju je dodan i kratki zaključak i sažeci na engleskom i njemačkom jeziku, te kratka biografija autora i kazalo osobnih imena i zemljopisnih naziva. Knjiga je bogato opremljena ilustrativnim materijalom.

Iako je ovdje prikazana knjiga tek prva u nizu od tri knjige, može se ustvrditi da se radi o vrlo vrijednom prinosu povijesti našeg sela. Raspadanje zadruga je vrlo kompliciran proces i kako je pokazao autor ne može se temeljiti na krivici žena, ali niti na nepotpunom zadružnom zakonodavstvu, već da postoji neka ovisnost o raspadanju zadruga i kriznim vremenima. Raspadanje zadruga je u svakom slučaju potresalo tradicijski sustav hrvatskog sela i razvijalo nepredvidive napetosti unutar obitelji kroz pokretljivost bivših članova zadruga i njihovo kretanje prema većim znanstvim i urbanim središtima što je svakako zadatak autora u slijedećoj knjizi. Pavličević je prvi historičar koji je dao cjeloviti osvrt na ovu zanimljivu temu naše agrarne problematike, a svojim pristupom djelo se može ubrojiti i u domenu socijalne povijesti. Kroz svoje djelo autor je otvorio i niz novih problema i pitanja na koja će — kako se iskreno nadam — odgovoriti u nastavku svojega rada, obuhvativši vrijeme od 1881. do drugog svjetskog rata, jer se i za dvadeseto stoljeće imade na ovu temu mnogo toga kazati i istražiti, pogotovo što se ne smiju zanemariti ni ostale vrste zadrugarstva koje su itekako bile važne za materijalni položaj sela u Hrvatskoj.

Mira Kolar-Dimitrijević

FILOZOFSKI FAKULTET ZAGREB - HUMANISTIČKE I DRUŠTVENE ZNANOSTI

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

VOL. 23

ZAGREB

1990.

FILOZOFSKI FAKULTET ZAGREB - HUMANISTIČKE I DRUŠTVENE ZNANOSTI

Izdavač: ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST

UREDNIČKI ODBOR

Branka BOBAN, Zagreb, Mirjana GROSS, Zagreb, Josip LUČIĆ, Zagreb, Marijan MATICKA, Zagreb, Ivan OČAK, Zagreb, Tomislav RAUKAR, Zagreb, Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Josip LUČIĆ, Zagreb

Adresa uredništva: Filozofski fakultet Zagreb — Humanističke i društvene znanosti, Zagreb, Krčka ul. 1

Časopis izlazi jednom godišnje

Izdavanje časopisa sufinancira Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SR Hrvatske - VII.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske br. 6859/1 od 5. X. 1982. časopis »Radovi« oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Republičkom komitetu za informacije SR Hrvatske pod br. UP-547/2 — 84 — 1984.